

Bc.art. Rihards Ošeniēks
Latvijas Kultūras akadēmija

**PAGĀTNES PIEREDZE UN PAŠIDENTITĀTES VEIDOŠANA
20. GS. 60. GADU PADOMJU LATVIJĀ UN IGAUNIJĀ:
ALBERTA BELA UN RAIMONDA KAUGVERA ROMĀNU ANALĪZE**

**EXPERIENCE OF THE PAST AND SELF-FASHIONING
IN THE 1960s SOVIET LATVIA AND ESTONIA: ANALYSIS OF
ALBERTS BELS'S AND RAIMOND KAUGVER'S NOVELS**

<https://doi.org/10.55877/kkmp.2024.463>

Abstract

The aim of this paper is to investigate the experience of the past and self-fashioning in the 1960s prose of the Baltic states by largely focusing on two novels – *The Investigator* (1967) by Alberts Bels and *Forty Candles* (1966) by Raimond Kaugver. In the 1960s, Latvia and Estonia were under the governing of the USSR which in these territories was characteristic of colonial rule. By applying the insights of postcolonial theory, the colonial experience of Latvia and Estonia is substantiated. Particular attention is paid to the problem of historical interpretation in the colonial discourse and Soviet modernity. Analysis of the works of Alberts Bels and Raimond Kaugver is based on the New Historicist approach, which expects a parallel reading of several varying textual materials from the chosen historical period. ‘Self-fashioning’ is a concept related to the New Historicism approach, which seeks to identify cultural codes and power relations of the examined culture and historical period by exploring the ways in which identity was represented. The results of the analysis show that in the 1960s, the limits of the possibilities for representing past experiences were set by the official colonial discourse but attempts to provide a more alternative interpretation of past events through means of fiction can be noticed. ‘Self’ is fashioned according to colonial discourse, either because of belief in the progress or for lack of alternatives. There is a strict split between public and private identity, which indicates a dissonance between the discourse of Soviet modernity and the real experience of colonial subjects.

Keywords: *New Historicism, Postcolonialism, literature, Estonia, Latvia.*

Ievads

Līdz ar Krievijas Federācijas 2022. gadā iebrukumu Ukrainā atkārtoti aktualizējusies Krievijas imperiālo ambīciju problēma. Šo notikumu kontekstā uzmanību pievērš arī Baltijas valstīm kā kādreizējai Krievijas ietekmes zonai, kas pieredzējušas vardarbīgu iekļaušanu PSRS sastāvā. Otrā pasaules kara notikumu rezultātā Baltijas valstu iedzīvotāji pieredzēja vairāku kontrastējošu ideoloģiju nomaiņu. Pēc kara beigām un atkārtotas padomju okupācijas valdošā ideoloģija veicināja monolītu vēstures interpretāciju un vērsās pret personām, kuru statuss, pieredze vai uzskati neatbilda oficiālajam skaidrojumam. Vairumam Baltijas valstu iedzīvotāju nācās noklusēt pagātnes pieredzi un pielāgot identitāti ideoloģiskajiem standartiem, lai izvairītos no represijām un sociālas izolētības.

20. gs. 60. gadus PSRS var uzskatīt par īpatnēju lūzumpunktu. Tas ir laiks, ko mēdz dēvēt par “destalinizācijas” un “atkušņa” politikas iespaidotu relatīvas liberalizācijas periodu. Literatūrā tas nozīmēja nosacītu saturisko un formālo ierobežojumu atvieglošanu. Taču vienlaikus tas ir laiks, kad izsīkusi organizēta pretošanās kustība un Baltijas valstu iedzīvotāji ir spiesti sociālo eksistenci veidot padomju varas noteiktajās robežās. Literatūrā šajā laikā ienāk rakstnieku paaudze, kas pieredzējusi Otro pasaules karu, padomju okupāciju un tai sekojošās represijas. Parādās centieni vēstures notikumus aprakstīt alternatīvāk.

Šī raksta mērķis ir izvērtēt pagātnes pieredzes un pašidentitātes veidošanas atainojumu Alberta Bela romānā *“Izmeklētājs”* un Raimonda Kaugvera romānā *“Četredesmit sveces”*. Rakstā izklāstīti teorētiskie priekšnosacījumi, kas ļauj uzlūkot Latvijas un Igaunijas iedzīvotāju pieredzi PSRS sastāvā no postkoloniālisma perspektīvas. Aprakstīta jaunā vēsturiskuma pieeja un skaidroti galvenie jēdzieni, tostarp “pašidentitātes veidošana” jeb *self-fashioning*. Raksta galveno daļu veido jaunā vēsturiskuma pieejā balstīta izvēlēto romānu analīze.

Postkoloniālisms un Baltijas valstis

Kultūras pētniecībā postkoloniālisma teorijas attiecināšanu uz 20. gs. Baltijas valstu pieredzi apgrūtina juridiskais aspekts. Atjaunojot pirmskara republiku neatkarību, visas trīs Baltijas valstis padomju varas periodu (1940–1941; 1944–1991) atzina par okupāciju. Turklāt PSRS oficiāli nav klasificēta kā impērija, kas sarežģī postkoloniālisma jēdzienu sistēmas pielietojumu.

Tomēr kopš 2001. gada arvien biežāk parādās kultūras un literatūras zinātnieku pētījumi, kas PSRS kultūrtelpu analizē no postkoloniālisma pozīcijām. Nozīmīgs ir Deivida Čioni Mūra (*David Chaioni Moore*) raksts *“Vai “post” vārdā “postkoloniālisms” ir arī “post” vārdā “postpadomju”? Par globālo postkoloniālo kritiku”* [Moore 2001: 111–128], kurā autors paplašina koloniālisma un postkoloniālisma jēdzienus un attiecina tos uz PSRS ietekmes sfēru.

Būtiska nozīme ir igauņu pētnieces Epas Annusas (*Epp Annus*) veikumam. Annusa PSRS politiku raksturo kā “koloniālismu kamuflāžā” – padomju režīma stratēģiskie mērķi netika publiski definēti kā koloniāli, tādēļ nepieciešams kritisks skatījums, lai nošķirtu oficiālo retoriku no faktiskās koloniālās rīcībpolitikas [Annus 2019: 14]. Svarīgs jēdziens ir **kolonialitāte** – konceptuālas un ideoloģiskas “varas matricas”, ko veido un pauž **koloniālie diskursi**. Tie ir institucionāli pamatoti, savstarpēji saistīti priekšrakstu, ideju, uzskatu un subjektu pozīciju tīkli, kas izpaužas dažādās koloniālās praksēs. Tie tiecas ieviest stingrus pamatprincipus koloniālās sabiedrības uztverei, domai un rīcībai, iedibinot diskursīvu hegemoniju [Annus 2019: 6].

Annusa uzsver, ka koloniālisma pētniecībā nepieciešams atsāties no tādas objektīvās kategorizācijas, kas liedz PSRS klasificēt kā impēriju, jo tas ir neproduktīvi. Viņa norāda, ka agrīnajā posmā PSRS nebija imperiāla, tā kļuva par tādu pakāpeniski. Kā galvenās imperiālismu raksturojošās iezīmes Annusa izceļ stratēģijas, ar kādām PSRS panāca dominanci pār nacionālajām un etniskajām minoritātēm, ekspansiju bijušās Krievijas impērijas robežās, varas nodrošināšanu un politikas, ekonomikas un kultūras reorganizāciju anektētajās teritorijās, pielietojot vardarbību un represīvus līdzekļus [Annus 2019: 35]. Tātad Baltijas valstu vardarbīgo iekļaušanu PSRS sastāvā 1940. gadā var dēvēt par militāru okupāciju, bet to ilglaicīgā pārvalde, sabiedrības reorganizācija, vērtību sistēmu nomaiņa, tostarp vēstures un izglītības programmas pārveide, un etniskā sastāva organizēta sajaukšana liecina, ka Baltijas valstīs pēc okupācijas tika ieviests koloniāls pārvaldes modelis. Pat ja Baltijas valstis juridiski neuzskata par PSRS kolonijām, kultūras pētniecībā okupācijas jēdziens nav efektīvs, jo izslēdz iespēju analizēt padomju mantojumu [Annus 2019: 93]. Okupācijai raksturīga aktīva vietējā pretošanās kustība, kas uzlūko okupāciju par īslaicīgu un tādēļ nepakļaujas tās varai, cenšoties atjaunot iepriekšējo kārtību. Baltijas valstu vēsturē par pretošanās kustības beigām uzskata partizānu kustības izskaušanu 20. gs. 50. gados.

Filozofs Kārlis Račevskis norāda, ka koloniālisms ir dominances, teritoriālas okupācijas un kontroles stāvoklis, kas tiek panākts ar koloniālo subjektu ideoloģisku pārvaldīšanu un pakļaušanu, “ražojot” koloniālās varas atzišanu [Račevskis 2006: 168]. Šādu “ražošanu” organizē dažādos līmeņos – gan ar fiziski vardarbīgiem (represīviem), gan ar valodas, vēstures un izglītības (ideoloģiskiem) līdzekļiem.

Svarīga loma koloniālisma pētniecībā ir **modernitātei** kā daļai no kolonialitātes. Tā leģitimē varu pakļautajās teritorijās un nodrošina dominējošai grupai hierarhiski augstāku pozīciju. Līdzīgi kā koloniālās lielvaras būtisku nozīmi piešķīra kolonizēto teritoriju iedzīvotāju izglītošanai un attīstīšanai pēc saviem standartiem, definējot to kā apgaismības misiju, arī PSRS postulēja nepieciešamību reformēt perifērās teritorijas atbilstoši centra piemēram. Padomju ideoloģijā centrāla vērtība bija ticība sociālai attīstībai, kas panākta ar industrializāciju un masu izglītību [Annus 2019: 113].

Tā kā Baltijas valstis pirms Otrā pasaules kara bija industriāli un kulturāli attīstītas, **nepieciešamība pēc padomju modernitātes tika izprasta galvenokārt komunistiskās izglītības un kultūras modelī** [Annus 2019: 113]. Tas attiecas gan uz kultūru un jaunradi, ko noteica modernitātes standarti, gan uz vēstures interpretāciju, ko ietekmēja koloniālā diskursa nepieciešamība pamatot modernitātes pārākumu pār iepriekšējo kārtību. Koloniālais diskurss pieprasa vienbalsīgu modernitātes slavinājumu un nosaka, kā jārunā par vēsturi un personīgo pieredzi.

Koloniālās situācijas izpētē īpašu uzmanību jāpievērš **diskursu cīņai** koloniālās sabiedrībās. Iepretim hegemonam koloniālajam diskursam, ko konsekventi vairo koloniālā vara, pastāv **antikoloniālais diskurss** – kolonizētās sabiedrības protests pret koloniālisma izpausmēm politiskajās, ekonomiskajās un kultūras institūcijās [Kalnačs 2013: 413]. Padomju sabiedrībā pakāpeniski veidojās plaisa starp hegemono diskursu, kas vairoja modernitātes patosu un ierobežoja kontrastējošu diskursu parādīšanos publiskā telpā, un sabiedrības reālo pieredzi un atmiņām.

Jaunais vēsturiskums kā analīzes rīks

Jaunais vēsturiskums ir teorētisku atziņu un prakšu kopums literatūras un vēstures pētniecībā, kas radies 20. gs. 80. gados ASV. Tā ir kontekstorientēta kritiska pieeja, kas uzsver nepieciešamību literāru tekstu analizēt ciešā sasaistē ar tā rašanās kontekstu. Šīs pieejas metodoloģisko ietvaru galvenokārt veido aizguvumi no diskursa analīzes, neomarksistiskās kritikas un antropoloģijas.

Jaunā vēsturiskuma galvenais uzdevums ir vēsturiskā periodā atklāt varas attiecības, vienlaikus aplūkojot dažādus tekstuālos materiālus. Šīs pieejas pārstāvju uzskatos vēsture nav tikai objektīvu faktu kopums, ar kura palīdzību skaidrot literāru tekstu. Viņi vēsturi skata kā faktu interpretāciju, par ko vēstijis kāds notikumu interpretētājs, balstoties sava laikmeta zināšanās un kultūras kodos [Tyson 2006: 290]. Jaunais vēsturiskums pagātnei redz kā savstarpēji konkurējošu diskursu telpu, kurā dominējošie diskursi izstumj un nonivelē pārējos, pretendējot uz absolūtu leģitimitāti [Branigan 1998: 31]. Tekstuālos vēstures avotus pierakstījuši konkrēta laikmeta un kultūras pārstāvji atbilstoši sava laika varas struktūrām un zināšanām. Daļēji literatūra ir viens no tekstiem, kas iemieso laikmeta kulturālās, sociālās un politiskās aktualitātes. Literatūra ir aktīva vēsturiskā perioda daļa – to gan ietekmē vēsture, gan tā pati ietekmē vēstures notikumu gaitu [Myers 1988: 32]. Par šādu literatūras potenci liecina literatūras cenzūra PSRS, kuras uzdevums bija iespējami ierobežot diskursīvo telpu. Jaunais vēsturiskums tiecas rast saskarsmes punktus starp vairākiem dažādiem un iespējami atšķirīgiem viena laikmeta tekstiem – romāniem, dienasgrāmatām, piezīmēm, tiesas spriedumiem, izglītības materiāliem, preses publikācijām u. c. –, lai nonāktu pie iespējami precīzāka zināšanu un varas attiecību atainojuma. Visa veida teksti, kam jaunais vēsturiskums pievēršas paralēli literāra darba lasījumam, ir kultūras

pašapraksti. Tie rāda, kā kultūra un tās pārstāvji reprezentē sevi un veido identitātes pastāvošās varas un ideoloģijas sistēmā.

Pašidentitātes veidošanas jeb *self-fashioning* koncepts balstās pieņēmumā, ka cilvēks ir kultūras artefakts, kura "pats" ir konstruēts. Identitāte nav dota, tā ir radīts produkts, ko veido mutācija starp to, kā vēlamies sevi reprezentēt, un varas attiecībām, kuru daļa esam [Bertens 2008: 157]. Tā parāda, kā tiek reprezentēta cilvēku iedaba un nolūki atbilstoši laikmeta standartiem un priekšstatiem [Greenblatt 1980: 2]. Pašidentitātes veidošanas analīze ļauj identificēt, kā varas attiecības izpaudušās un ietekmējušās kultūru un tās attīstību.

**Pagātnes pieredzes aktualizācijas iespējas 20. gs. 60. gados:
Alberta Bela romāna "Izmeklētājs" un Raimonda Kaugvera romāna
"Četrdesmit sveces" piemērs**

Gan Alberts Bels (1938–2024), gan Raimonds Kaugvers (1926–1992) pārstāv rakstnieku paaudzi, kas ir dzimusi pirms pirmās padomju okupācijas un kuru grāmatas sāka publicēt 20. gs. 60. gados. Rakstniekiem ir 12 gadu vecuma starpība, kas ietekmē vēsturisko tēmu loku izvērsumu romānos. "*Izmeklētāja*" galvenā varoņa Jura Rigeru, dzimuša 1936. gadā, agrākās artikulētās atmiņas saistītas ar kara laiku, savukārt "*Četrdesmit sveču*" protagonistis Villems Alavains, dzimis 1924. gadā un Otro pasaules karu pieredz kā jauns vīrietis, piedaloties kaujās. Abos romānos galveno varoņu portretējumā vērojamas rakstnieku autobiogrāfiskas iezīmes. Albertu Belu ar Juri Rigeru vieno nodarbošanās ar māksliniecisko jaunradi un līdzīgs vecums. Villemā Alavainā tēla dzīvesgājumā identificējama Raimonda Kaugvera pieredze – dalība Somijas Turpinājumkarā, ieslodzījums darba nometnē Sibīrijā u. c.

Par spīti atšķirīgajam romānu autoru un varoņu vecumam un pieredzei, abos darbos sastopamas saturiski un formāli līdzīgas iezīmes. Pirmkārt, abu romānu ārējā darbība norisinās viena vakara ietvaros. Romānā "*Izmeklētājs*" tas ir vakars pēc galvenā varoņa brāļa Rūdolfa nāves, kā iespaidā Juris, iztēlojoties sarunu ar izmeklētāju, nododas retrospektīvai iepriekšējo desmitgažu pieredzes analīzei. Romānā "*Četrdesmit sveces*" ārējā darbība ir laiks, ko Villems pavada pēc 40. dzimšanas dienas svinībām, rekonstruējot atmiņas no katra aizvadītā dzīves gada. Abos romānos autori veic introspektīvu pagātnes notikumu un pieredzes analīzi, pievēršoties nozīmīgu vēstures notikumu un posmu aprakstam – pirmskara laikposmam, karam, padomju okupācijai un tai sekojošajām represijām.

Oficiālā attieksme pret neatkarīgajām Latvijas un Igaunijas valstīm visu PSRS pastāvēšanas laiku bija nemainīgi kritiska, arī atkušņa posmā un 20. gs. 60. gados. Piemēram, kādā Igaunijas vidusskolas vēstures mācību grāmatā nodaļa par starpkaru perioda Igauniju nosaukta "Igaunija buržuāziskās diktatūras periodā (1920–1940)". To ievada teikums – *Pēc Tartu miera līguma Igaunija formāli kļuva par buržuāzisku*

valsti, taču patiesībā tā bija kā ekonomiski, tā politiski atkarīga no imperiālistiskajām lielvalstīm [Siilivask 1961: 190]. Publiskajā informācijas telpā, pieminot starpkaru periodu Latvijā vai Igaunijā, visbiežāk nolūks bija salīdzināt padomju sasniegumus ar tā laika rādītājiem. Tas liecina, ka oficiālajā diskursā pastāvēja nepieciešamība uzsvērt pastāvošās varas pārākumu, kritizējot iepriekšējo valsts iekārtu un norādot uz tās nekompetenci, negodīgumu un patstāvības trūkumu. Pirmskara posma interpretācijas iespējas bija limitētas visā diskursīvajā telpā. To apliecina, piemēram, viena no vairākām apsūdzībām, kas 1961. gadā izvirzītas pret LPSR pilsoni Pēteri Štokmani. Kolēģu liecībās minēts, ka, *viņaprāt, buržuāziskās iekārtas periodā tautas dzīves apstākļi it kā bija labāki nekā Padomju Latvijā* [Zariņa 2022: 6]. Pret Štokmani ierosināta lieta, viņš arestēts un nosūtīts uz darba nometni Mordovijā, kas liecina, ka šādu viedokļu parādīšanos publiskajā telpā ierobežoja ar vardarbīgiem kontroles mehānismiem. Atļauta bija tikai tāda interpretācija, kas izceļ koloniālās varas modernitāti.

Kritiska attieksme pret starpkaru posmu parādās arī Bela un Kaugvera romānos. Tā kā "*Izmeklētāja*" varonis pirms padomju okupācijas bija četrus gadus vecs, šis laikposms romānā netiek attēlots tieši – neatkarīgo Latviju pārstāv un simbolizē citi ģimenes locekļi. Piemēram, 1924. gadā dzimušais brālis Haralds, kurš *Padomju Latvijas gadā jau bija pārāk pieaudzis, lai viņa domāšanā kaut kas pārmainītos. Haraldu bija veidojis laiks un korporācijas, Haralds pats neveidoja laiku* [Bels 1967: 87]. Brāļa mūžs romānā noslēdzas, karojot leģionāru rindās. Vēl vairāk šo laiku pārstāv Jura tēvs Arturs Rigers, dzimis 1903. gadā, bet starpkaru posmā pieaudzis, veidojis ģimeni un karjeru. Viņš atveidots kā nelojāls un bezprincipiāls cilvēks, kurš *politikā bija inerta masa un vienmēr laikā apvilka citu ādu* [Bels 1967: 70]. Romānā tēlota viņa neviennozīmīgā attieksme pret Sarkano Armiju, kaunēšanās par tēvu, sarkano strēlnieku, un nievājoši izteikumi par "Lielo Tēvijas karu". Tas Arturu Rigeru oficiālajā padomju diskursā padara par negatīvu tēlu, kas personificē oficiālajam diskursam neērto Latvijas laiku starp Lielo Oktobra revolūciju un 1940. gadu.

Viens no veidiem, kā 20. gs. 60. gados pieļaujami pievērsties Latvijas 20. gs. 1. puses vēsturei, bija aktualizēt agrākos latviešu un padomju ideoloģiskos saskarsmes punktus, tostarp latviešu sarkanos strēlniekus, kuru dalība Krievijas pilsoņu karā norādīja uz latviešu saistību ar padomju varu. Arī Bela literārajam varonim nozīmīga kļūst vectēva piemiņa, kad pēc Staļina nāves un PSRS reformām tika publiskotas ziņas par 1937.–1939. gada "tīrīšanām", kurās nogalināti daudzi Krievijā dzīvojošie latviešu strēlnieki un komunisti. Latviešu sarkanie strēlnieki šajā laikā kļuva par ideoloģiski pozitīvi vērtējamu grupu, kuras piemiņa nosacīti ļāva kritizēt padomju teroru, vienlaikus atgādinot par strēlnieku lomu neatkarīgas Latvijas Republikas izveidē. 20. gs. 60. gados pieņemts lēmums veidot Latviešu sarkano strēlnieku memoriālo muzeju un pieminekli.

Raimonda Kaugvera romānā “*Četrdesmit sveces*” pirmskara periods aprakstīts vairāk, jo tie ir pirmie 16 varoņa dzīves gadi. Lai gan tēlota no bērna un pusaudža skatpunkta, Kaugveram pirmskara sabiedrība atklājas ar skaidri iezīmētu šķiriskās segregācijas problēmu, kas parādās pagalma rotaļu biedru un to ģimeņu savstarpējās attiecībās. Visu bērnu tēvi saistīti ar vienu fabriku – Diānas Paramēlas tēvs ir tās īpašnieks, Vilema Alavaina tēvs – viņa tiešs padotais, bet Anti Tēra tēvs – viens no strādniekiem, kuru krīzes apstākļos atlaiž no darba. Šis attiecību modelis iezīmē skaidru dalījumu buržuāzijā, vidusšķirā un proletariātā, no kā izriet šo ģimeņu likteņi pēc 1939. gada. Paramēli izceļo uz Vāciju kopā ar baltvāciešiem, Anti Tērs kļūst par padomju varas apoloģētu un pirmās padomju okupācijas laikā brīvprātīgi iestājas tās militārajās struktūrās, bet galvenā varoņa ģimenes pārstāvji cieš no abu okupācijas varu represijām. Romānā aktualizēta šķiriskuma tēma un kapitālisma kritika, kas bija ideoloģiska laikmeta prasība.

Atsevišķos notikumu aprakstos “*Četrdesmit sveces*” atklājas pretrunīgas epizodes. Piemēram, atceroties kādu skolas jubilejas pasākumu, vēstītājs pievēršas izkārtojuma-

Pie zāles sienas /.. / ir pieslieti divi zilimelnibalti karogi un ģerbonis ar trim lauvām. Starp tiem spīd balta marmora plāksne, kurā ar zelta burtiem iecirsti seši vārdi. Tie ir mūsu kādreizējie skolotāji un skolēni, kas pirms piecpadsmit gadiem atdeva savu dzīvību cīņās par mūsu tēvzemes brīvību. Direktors /.. / stāsta, kā saujiņa varonīgu ļaužu gandrīz vai ar kailām rokām, nebaidoties no nāves, nostājās pret divām lielvarām [Kaugver 1966: 36].

Brīvības cīņu un Igaunijas karoga pieminēšana 20. gs. 60. gados ir reta parādība, jo pret to stingri vērsās oficiālais diskursus. Minētā epizode pierāda, ka šādas atmiņas sabiedrībā vēl joprojām eksistēja. Šīs epizodes parādīšanos romānā var skaidrot ar kopumā kritisko posma traktējumu, kas norāda uz tā laika iekārtas labējo, pat fašistisko ievirzi. Atminoties Spānijas pilsoņu kara sākumu, vēstītājs min, ka *militārās apmācības skolotājs notur veselu runu /.. /, ka ģenerālis Franko ir īstens vīrs, neļauj sarkanajiem Spānijā saimniekot. Ar to vien nepietiks, ka Krievijā tiks izveidotas komūnas, pārējai Eiropai jānoturas brīvai [Kaugvers 1966: 38].* Tātad autors radījis oficiālajam diskursam pretrunīgu saturu, uzskatāmi atsverot to ar ideoloģiski atbilstošu konteksta interpretāciju.

Atkušņa politika PSRS pieļāva Staļina personības kulta kritiku. Oficiālajā diskursā tika veiktas reformas, lai pretstatītu esošo varas eliti iepriekšējai un tādējādi panāktu lielāku sabiedrības uzticību. Pievēršanās Staļina laika represiju tēmai kļuva par vienu no nedaudziem iespējamajiem padomju varas kritikas veidiem – abos romānos parādās attieksme pret Staļina laika teroru.

Bela romānā “*Izmeklētājs*” Staļina valdīšanas laiks atklājas skolas laika atmiņās un raksturo totalitārisma ietekmi uz indivīdu. Piemēram, vēstītājs stāsta, ka no astoņu gadu vecuma, kad sācis iet skolā, līdz pat aptuveni sešpadsmit vai septiņpadsmit gadu vecumam (tātad no 1944. līdz 1953. gadam, Staļina nāvei) viņš baidījies atrasties uz ielas. Aprakstot totalitārās iekārtas ietekmi uz skolēniem, protagonistis min: *Mēs ar kalšanu iekalām galvā dažas patiesības, mēs tās iekalām tik stipri, ka vēl tagad daži mani biedri tās nevar dabūt ārā no galvas. Viena patiesība bija: “Nedomā to, ko tu domā, bet gan domā to, kas jādomā!”* [Bels 1967: 90]. Šajā piemērā nolasāma koloniālās varas kritika, jo izmantota iespēja izteikties par iepriekšējo varas eliti, vienlaikus izceļot tolaik joprojām aktuālu tēmu – prasību absolūti pakļauties oficiālajam diskursam. Bels piemin arī staļiniskā terora un represiju upurus. Vienā gadījumā tas ir 1937. gadā “tīrīšanās” nogalinātais un vēlāk rehabilitētais vectēvs, otrā – skolas biedrs Ivanovs, kas izsūtīts uz Sibīriju. Atceroties 1949. gadu, Bela varonis vēsta: *Tad pienāca viens rīts. Rotbergs, Neimanis un Ivanovs neieradās skolā. Skolotāja bija bāla. Neviena jautājuma* [Bels 1967: 90]. Daudz vēlāk izsūtītais Ivanovs atgriezās – *Es satiku viņu Jūrmalas vilcienā. Viņam bija mākslīgi zobi un iekritusi, savītusi seja. Divdesmit gadus vecs vecītis* [Bels 1967: 70]. Lai arī šādu epizožu romānā nav daudz, tās ir spilgts piemērs tam, kā mainījās pieļaujamā robežas padomju oficiālajā diskursā.

Kaugvers pēckara padomju represijām pievērsies detalizētāk – astoņi gadi protagonistas dzīves pavadīti lēģerī skarbos apstākļos. Tas ir aprakstīts kā laiks, kad galvenais varonis zaudē cilvēcību un ieslīgst eksistenciālā krīzē, taču vienlaikus, sarunājoties ar ieslodzījuma biedru, komunistu Hariju Komandu, viņš sliecas pieslieties komunisma vērtībām un sistēmai:

Viņa viedokļos ir tik pārsteidzoša loģika, ka nemāku to apstrīdēt. Es pajautāju, vai viņš uzskata, ka no manis pēc tā visa, ko esmu darījis un kam esmu gājis cauri, varētu sanākt komunisti? Viņš atbildēja, ka uzskata to par pilnīgi iespējamu [Kaugver 1966: 144].

Nepieciešamība apspriest komunisma pārākumu ir viena no ideoloģiskajām nodevām – šādi dialogi romānā atkārtojas vairākkārt un noteic, kā 20. gs. 60. gadu lasītājam pret varoni būtu jāattiecas. Taču, no otras puses, tas norāda uz koloniālo subjektu nepieciešamību pārveidot identitāti un uzskatus atbilstoši pastāvošajai iekārtai, lai integrētos sabiedrībā un nodrošinātu iespējas uz pilnvērtīgāku sociālo eksistenci. Vēlme pielāgoties noteikumiem un tiekties uz vienkāršu dzīvi drīzāk izriet no traumatiskas pieredzes un morālā pagrimuma, nevis patiesas pārliecības un uzskatu maiņas.

Attēlojot pagātnes pieredzi, autoriem ir nācies ievērot oficiālā diskursa noteiktās iespēju robežas. Reflektējot par pirmskara posmu, bija jānorāda uz šā laika negodīgo sociālekonomisko sistēmu, neatkarīgo valstu nepastāvēību vai naidīgumu

pret padomju varu un tās vērtībām. Kā to pierāda Bela un Kaugvera romāni, vienīgā iespējamā kritiskā attieksme pret padomju varu varēja izpausties, tikai kritizējot Staļina laika politiku, jo tāda bija arī oficiālā diskursa pozīcija. Tomēr, lai arī literatūra kā publisks medijs bija varas institūciju pakļauta, tā varēja kļūt par platformu, kas represīvos koloniālos apstākļos izgaismo daudzveidīgākas laikmeta zināšanas par vēstures notikumiem un pagātnes pieredzi. Izmantojot daiļliteratūrai raksturīgus palīg līdzekļus un faktu, ka romānu vēstījumu uzskata par fikciju, autori varēja pievērsties salīdzinoši atšķirīgākai pagātnes interpretācijai nekā to pielāva oficiālais diskurss.

Pašidentitātes veidošana 20. gs. 60. gados

Aprakstīto pagātnes notikumu izvērtējums sniedz liecības par to, kā 20. gs. 60. gadu kultūrā identitātes veidošanu ietekmēja nepieciešamība pielāgot pagātnes pieredzes vai vēsturisku notikumu naratīvu oficiālajam diskursam. Izmaiņas valsts pārvaldē un publiskā vēršanās pret Staļina personības kultu un represijām lielai daļai tā laika sabiedrības ļāva saglabāt cerību, ka ir iespējams veidot "sociālismu ar cilvēciņu seju" un veidot sociālo eksistenci reformētā PSRS.

Šādu nostāju ieņem arī romāna "*Izmeklētājs*" galvenais varonis. Viņš ir viens no jaunās inteligences pārstāvjiem, kas cenšas izmantot laikmeta sniegtās iespējas, pārvarēt pagātnes kļūdas, pilnveidot vidi un sabiedrību. Profesionālo un personīgo dzīvi viņš sāk veidot "atkušņa" laikā, ir optimistiski noskaņots un pārliecināts, ka, mainoties domāšanai un paaudzēm, būs iespējams veidot godīgāku sabiedrību: *Kamēr četrdesmitgadīgie onkuļi un piecdesmitgadīgie onkuļi, un sešdesmitgadīgie onkuļi tiks pāri šai barjerai, tikmēr ies grūti; īsti godīgam cilvēkam tas ir pa spēkam, daļa no onkuļiem arī ir pāri, bet daļa netiks pāri nekad* [Bels 1967: 42].

Vienlaikus vērojama duāla attieksme, jo varoņu dialogos izcelta PSRS raksturīgā denunciācijas prakse un mediju neuzticamība. Tas ļauj secināt, ka, lai arī pastāvēja apziņa par pastāvošās iekārtas trūkumiem, to pavadīja pārliecība, ka izmaiņas ir iespējamās. Laikā, kad Bels rakstīja "*Izmeklētāju*", viņš vēl nebija personīgi saskāries ar nopietnām represijām. Viņam nācās vilties gadu vēlāk, kad aizliedza publicēt viņa nākamo romānu "*Bezmiēģis*".

Arī "*Četrdesmit sveces*" ir liecības, ka attieksme pret izmaiņām sabiedrībā un progresa patosu bijusi neviennozīmīga, iezīmējot modernitātes diskursa un reālās pieredzes disonansi. Jāņem vērā, ka romānā attēlots veids, kā 20. gs. 60. gados padomju modernitātes ietvaros vietu sabiedrībā cenšas iegūt reabilitēta persona. Viņa motivācija nav saistīta ar optimismu un ticību sabiedrības attīstībai sociālismā, bet gan ar vēlmi nodrošināt iespējami labus dzīves apstākļus, vismaz daļēji pieslejoties koloniālajam diskursam un veidojot identitāti tā noteiktajās robežās. Villem Alavains publisko identitāti veido, krāpējoties un izliekoties. Iepazīstoties ar topošo sievu,

viņš saka: *Ikviena inteliģents cilvēks saprot, ka sociālisms ir sabiedrības progresā neno-vēršams rezultāts un tas, kas to ienīst vai pretojas, ir vienkārši muļķis* [Kaugver 1966: 220]. Pēcāk, diskutējot par pedagoģiju, viņam ir citi uzskati: *Tā mēs savus bērnus audzinām kaut kādai iluzorai pasaulei, kuras nav un nebūs. Manuprāt, tas ir noziegums pret bērniem* [Kaugver 1966: 223]. Arī citos romāna tēlos iezīmējas centieni iegūt atbilstošu publisko identitāti ar karjeras vai laulību palīdzību, vienlaikus krāpjoties un privāto identitāti veidojot citādi. Tas norāda uz laikmetam raksturīgu personības dualitāti – kontrastējošu iedalījumu privātajā un publiskajā identitātē.

Publiskā/privātā iedalījuma problemātika caurauž izvēlētos literāros darbus un ir identificējama citās tā laika liecībās. Abu romānu gadījumos vēstījums veidots kā inversīva refleksija, naratoriem esot vienatnē. Pētot citus laikmeta avotus, var secināt, ka padomju modernitātes dominances nodrošināšanai tika iespējami reducēta privātā, grūti pārraugāmā telpa. Labs piemērs no 1966. gada ir kāds ieraksts igauņu mākslas vēsturnieces Elsbetas Parekas (*Elsbet Parek*) dienasgrāmatā, viesojoties Rīgā:

Rīgas dzelzceļa stacija esot teju viena no modernākajām visā savienībā. Ļoti skaists ir gludais, četrstūrainais tornis, telpu dizaina noformējums, monumentālie maršrutu plāni pa visu sienu. Neticami briesmīga – ateja – liela telpa bez norobežošām kabīnēm: ikkatrs redz otra atkailināto mugurpusi [Parek 1966: 27].

Šis ieraksts izgaismo disonansi starp modernitātes diskursu un indivīda reālo pieredzi 20. gs. 60. gados. Neraugoties uz jauninājumiem infrastruktūrā, kas varēja pārsteigt ar laikmetīgumu un monumentalitāti, Parekas piemērs liecina, ka privātums modernajā telpā vienlaikus bija reducēts līdz minimumam, lai ierobežotu anti-koloniālā diskursa izplešanos grūti pārraugāmā telpā.

Secinājumi

Literāru tekstu analīze vēstures pētniecībā ir būtiska, jo sniedz ziņas par laikmeta varas attiecībām un sociālajiem un kultūras kodiem. Īpaša nozīme literāru tekstu analīzei ir gadījumos, kad tiek pētīta kultūra koloniālos vai represīvos apstākļos, kad raksturīga ir viena diskursa absolūta dominānce. Šādos apstākļos daiļliteratūra spēj sniegt niansētāku ieskatu laikmeta varas attiecībās un zināšanās, kas var atšķirties no oficiālā diskursa.

Gadījuma analīzes iegūtie rezultāti ļauj izvirzīt induktīvus apgalvojumus par plašākām sakarībām 20. gs. 60. gadu literatūrā un sabiedrībā. Pagātnes pieredzes at-tēlojumā 20. gs. 60. gados Belam un Kaugveram (un citiem tā laika autoriem) bija jāievēro koloniālā diskursa atļautās robežas. Reflektējot par pirmskoloniālo periodu, bija jānorāda uz modernitātes trūkumu – negodīgo sociālekonomisko sistēmu, neatkarīgo valstu nepastāvību vai naidīgumu pret padomju varu un tās vērtībām. Romā-

nu tematiskā loka un tā laika publisko mediju analīze liecina, ka vienīgā iespējamā kritiskā attieksme pret padomju varu publiski varēja izpausties tikai Staļina laika politikas kritikā, jo to tobrīd pieļāva un veicināja oficiālais diskurss.

Pašidentitātes veidošanas īpatnības romānos “*Izmeklētājs*” un “*Četrdesmit sveces*” cieši saistītas ar piesliešanos koloniālajam diskursam. Tos ietekmējusi gan uzticēšanās koloniālās varas modernitātes potenciālam, gan vēlme un nepieciešamība nodrošināt sociālo eksistenci koloniālos apstākļos alternatīvas trūkuma dēļ. Koloniālais diskurss pieprasīja absolūtu piekrišanu publiskā līmenī, taču pastāvēja disonanse starp padomju modernitāti un koloniālo subjektu reālo pieredzi. Līdz ar to veidojās publiskās un privātās identitātes nodalījums. Abi romāni un gan publiskie, gan privātie avoti apliecina tā laika koloniālā diskursa hegemoniju, kas varu reproducēja gan ar represīviem, gan ideoloģiskiem līdzekļiem, bet reducēja iespēju uz privātumu, lai nepieļautu antikoloniālu diskursu izplešanos.

Izmantotā literatūra un avoti

Avoti

Bels, Alberts (1967). *Izmeklētājs*. Rīga: Liesma.

Eesti Kultuurilooline Arhiiv. F. 169 (Varia), 289: 2. (Parek, Elsbet. Pāevik.)

Kaugver, Raimond (1966). *Nelikümmend küünalt*. Tallinn: Eesti Raamat.

Siilivask, Karl (toim.) (1961). *Eesti NSV ajalugu. Keskkooli IX–XI klassile*. Tallinn: Eesti Riiklik kirjastus.

Zariņa, Maija (2022). *Es milu*. Vēstules Rīga–Mordovija 1961.–1964. Maija Zariņa.

Literatūra

Annus, Epp (2018). *Soviet Postcolonial Studies: A View From the Western Borderlands*. New York: Routledge.

Bertens, Hans (2008). *Literary Theory. The Basics*. New York: Routledge.

Brannigan, John (1998). *New Historicism and Cultural Materialism*. London: McMillan Press Ltd.

Greenblatt, Stephen (1980). *Renaissance Self-Fashioning: From More To Shakespeare*. Chicago: The University of Chicago Press.

Howard, Jean E. (1986). The New Historicism in Renaissance Studies. *English Literary Renaissance*. Vol. 16. No. 1, pp. 13–43.

Kalnačs, Benedikts (2013). Postkoloniālisms. No: Kārlis Vērdiņš, Ieva E. Kalniņa (sast.). *Mūsdienu literatūras teorijas*. Rīga: LU Literatūras, folkloras un mākslas institūts, 413.–446. lpp.

- Myers, D. G. (1988–1989). The New Historicism. *Academic Questions*, Vol. 2, pp. 27–36.
- Moore, David Chioni (2001). Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique. *PMLA*, No. 1, pp. 111–128.
- Račevskis, Kārlis (2006). Toward a Postcolonial Perspective on the Baltic States. In: Violeta Kelertas (ed.). *Baltic Postcolonialism*. New York: Editions Rodopi BV, pp. 165–186.
- Tyson, Lois (2006). *Critical Theory Today*. New York: Routledge.